

ARTUR HAMRYSZCZAK – LUBLIN

[Recenzja]: ks. Sławomir Zych, *Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w latach 1939-1944/1945*, Wydawnictwo Archidiecezji Przemyskiej, Przemyśl 2011, ss. 284 + mapa.

Diecezja przemyska należy do jednych z najstarszych na ziemiach polskich. Jej początki sięgają 1340 r., kiedy to papież Benedykt XII mianował pierwszego biskupa Iwana (Ivanus). Po włączeniu ziem Rusi Halicko-Włodzimierskiej do Korony w 1340, papież Grzegorz XII w 1375 r. utworzył metropolię w Haliczu, włączając do niej biskupstwo przemyskie. W 1377 r. biskupem został franciszkanin Eryk z Winsen. Do dnia dzisiejszego na pamiątkę tego wydarzenia, każdy nowy ordynariusz rozpoczyna swój ingres od procesjonalnego przejścia z kościoła franciszkanów konwentualnych do katedry. W XV w. przeniesiono stolicę metropolii do Lwowa i zmieniono nazwę na metropolię lwowską. Równolegle w Przemyślu funkcjonował obok łacińskiej diecezji, także eparchia prawosławna a potem unicka.

Chronologicznie praca ks. S. Zycha obejmuje dzieje diecezji przemyskiej w czasie II wojny światowej (od jej rozpoczęcia, aż do zakończenia okupacji niemieckiej – 2. poł. 1944 – styczeń 1945). W sytuacjach koniecznych ramy te są przekraczane, tak aby omówić funkcjonowanie poszczególnych instytucji diecezjalnych, które miały swoje początki we wcześniejszym okresie.

Dotychczas dzieje tej, kresowej dzisiaj diecezji, nie doczekały się całościowej monografii. Pewnym zarysem są prace ks. Juliusza Atamana¹ i ks. Henryka Borcza². Wspomniany okres II wojny światowej w diecezji przemyskiej dotąd nie doczekał się osobnego opracowania. Stało się tak mimo wcześniejszej inicjatywy bpa Ignacego Tokarczuka, który w 1985 r. powołał zespół redakcyjny pod kierownictwem Jana Drausa i Jana Musiała, do opracowania dziejów diecezji w czasie II wojny światowej. Wydawnictwo miało ukazać się w tzw. drugim obiegu, poza cenzurą. Całość planowano na trzy tomy. Jednak udało się wydać tylko

¹ J. Ataman, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1985.

² H. Borch, *Archidiecezja przemyska zarys dziejów i organizacji*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 79 (2003) s. 34-119.

tom trzeci poświęcony zakonowi oraz trzy zeszyty z tomu drugiego obejmujące osiem dekanatów³.

Badania nad wojennymi dziejami Kościoła katolickiego w Polsce zostały zainicjowane w Instytucie Historii Kościoła na Wydziale Teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Powstały wówczas liczne prace dyplomowe poświęcone m.in. duchowieństwu poszczególnych dekanatów diecezji oraz funkcjonowaniu parafii w czasie II wojny światowej. Również w Instytucie Historii Wydziału Nauk Humanistycznych KUL, magistranci przedkładali liczne prace mające charakter monografii poszczególnych parafii diecezji przemyskiej. Często chronologicznie zawierały one informacje o funkcjonowaniu parafii w czasie II wojny światowej⁴.

Duża ilość prac dyplomowych wskazywała na potrzebę powstania dzieła syntetycznego, ukazującego funkcjonowanie łacińskiej diecezji przemyskiej podczas okupacji niemieckiej i sowieckiej. Omawiana pozycja ks. S. Zycha *Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w latach 1939-1944/1945* stanowi odpowiedź na brak w historiografii takiej pozycji.

Publikację ks. S. Zycha otwiera *Słowo wstępne* metropolity przemyskiego abpa Józefa Michalika. Następnie umieszczony jest *Wstęp* oraz cztery rozdziały. Po nich umieszczono *zakończenie, wykaz skrótów, bibliografię oraz wykaz tabel*.

W pierwszym rozdziale (*Kontekst społeczno-polityczny i kościelny*) autor przybliżył historię powstania i rozwój terytorialny diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego. Szczególnie skupił się na opisanu jej w przeddzień wybuchu II wojny światowej. Terytorium diecezji przemyskiej obejmowało wówczas ok. 21 000 km². Większość jej obszaru znajdowała się w granicach województwa lwowskiego, a niewielka część w województwie krakowskim. Na jej terytorium funkcjonowały struktury administracyjne obrządku grekokatolickiego oraz ormiańskiego.

W wyniku zajęcia Polski we wrześniu 1939 r. przez Niemcy i ZSRR, nastąpił podział diecezji na dwie strefy okupacyjne, których granicą była rzeka San. W 1945 r. po ustaleniu granicy z ZSRR, diecezja przemyska utraciła 1/3 swego terytorium. Poza granicami powojennej Polski pozostały 74 parafie oraz 646 miejscowości.

Teren diecezji przemyskiej należał do pogranicza etnicznego polsko-ruskiego (ukraińskiego). Przed wybuchem II wojny światowej dominowali katolicy obrządku łacińskiego, stanowiąc 53% mieszkańców. Jednak przynależność do obrządku miała charakter płynny. Często dochodziło bowiem do latynizacji i polonizacji ludności ruskiej oraz rutenizacji (ukrainizacji) i uniatyzacji łacińskiej ludności polskiej. Ludność rzymskokatolicka (polska) dominowała w północnej i zachodniej części diecezji, natomiast grekokatolicy w południowej i wschodniej.

Autor omówił zmiany ludnościowe, które zachodziły podczas II wojny światowej. Na skutek działań wojny obronnej we wrześniu 1939 r. dużą część ludności, szczególnie związana z wojskiem, służbami mundurowymi oraz urzędnicy

³ Zob. *Diecezja przemyska w latach 1939-1945*, t. 3. *Zakony*, red. J. Draus, J. Musiał, Przemysł 1990; Śliwa T., [rec.]: *Diecezja przemyska w latach 1939-1945*, tom 3, *Zakony*, praca zbiorowa red. Janan Drausa i Jana Musiała, Przemysł 1990, s. 797 nlb. 1. Biblioteczka Przemyska, Seria Historyczna, t. 1 (10) „Premislia Christiana”, 5 (1992/1993) s. 393.

⁴ Zob. katalog prac dyplomowych w Archiwum KUL: <https://e.kul.pl/qldyplom.html>

z rodzinami, ewakuowała się do Węgier. Podczas sowieckiej okupacji doszło do olbrzymich przesiedleń ludności ze strefy nadgranicznej z Niemcami, czterech deportacji ludności w głąb ZSRR oraz poboru młodych Polaków do Armii Czerwonej w 1940 i 1941 r. Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w 1941 r., Sowieci wymordowali więźniów, a wkraczający Niemcy – Polaków i Żydów. Na teren diecezji napływali również wypędzeni Polacy z Kraju Warty, Śląska i Zamojszczyzny. W 1942 r. rozpoczęła się akcja ludobójstwa Polaków prowadzona przez nacjonalistów ukraińskich z UPA-UON, która nie ustała nawet po wyparciu Niemców w 1944 r. przez Armię Sowiecką. W tym czasie rozpoczęto również ekspatriację Polaków z terenów zagarniętych przez ZSRR i osiedlanie ich na tzw. ziemiach odzyskanych oraz wysiedlenia grekokatolików i Łemków do sowieckiej Ukrainy.

Bardzo zróżnicowana była również struktura społeczna wiernych zamieszkujących teren diecezji przemyskiej. W 1938 r. mieszkańcy miast i miasteczek stanowili tylko 14,1% wiernych, natomiast mieszkańcy wsi byli główną grupą społeczną wśród katolików. Była to ludność biedna, posiadająca bardzo małe gospodarstwa (ok. 87% miało do 5 hektarów). Podobnie uboga była katolicka ludność miast i miasteczek, gdyż trudniła się zazwyczaj drobnym rzemiosłem i rolnictwem. Prywatne majątki ziemskie stanowiły 22,5% powierzchni. Oprócz katolików na terenie diecezji przemyskiej mieszkały również inne społeczności narodowo-religijne: niemiecka (katolicka i ewangelicka), ukraińska, łemkowska oraz żydowska, cyganie (katolicy) oraz tzw. hodurowcy (członkowie Polskiego Kościoła Narodowego).

Autor przedstawił różne losy tych grup społecznych i religijnych podczas II wojny światowej, ich postawę względem okupantów oraz losy powojenne. Konkludując, po 1944 r. w wyniku działań wojennych i przesiedleń ludności, teren diecezji przemyskiej zyskał charakter czysto polski z dominującym wyznaniem rzymskokatolickim.

Diecezja przemyska w czasie II wojny światowej była szczególnie doświadczona przez walki zbrojne: wojnę obronna we wrześniu 1939 r., wojnę niemiecko-sowiecką, która wybuchła w 1941 r. czy też „wyzwalanie” przez Armię Czerwoną w 1944 r.

W drugim rozdziale (*Administracja*) szczegółowo przedstawiona została działalność w okresie okupacji biskupa ordynariusza, biskupa pomocniczego oraz kurii biskupiej. Autor szczególnie wnikliwie opisał prerogatywy biskupa pomocniczego oraz jego uprawnienia w czasie wojny i okupacji. Należy wspomnieć, że w latach 1939-1941 Przemyśl podzielony był na dwie części okupacyjne. W dzielnicy Zasanie, zajętej przez Niemców, przebywał biskup pomocniczy Wojciech Tomaka, natomiast biskup ordynariusz Franciszek Barda pozostał w swojej siedzibie, znajdującej się w części sowieckiej.

W rozdziale trzecim (*Instytucje centralne i terenowe*) autor przedstawił działalność w czasie II wojny światowej kapituły katedralnej, sądu biskupiego, Wyższego Seminarium Duchownego oraz diecezjalnych instytucji kultury: archiwum, biblioteki i muzeum. Ukazane zostało również funkcjonowanie dekanatów i parafii z ekspozyturami w omawianym okresie.

Ostatni, czwarty rozdział nosi tytuł *Duchowieństwo diecezjalne oraz zakony i zgromadzenia*. Autor szczegółowo opisał działalność i uprawnienia poszczególnych grup funkcyjnych duchowieństwa (proboszczów, wikariuszy, dziekanów, katechetów, kapelanów wojskowych i więziennych, księży-studenci oraz emeryci). Wyczerpująco przedstawione zostały nowe, nadzwyczajne uprawnienia, które uzyskali księża w obliczu wybuchu wojny, od wyższych władz duchownych. Omówiona została również działalność duszpasterska i charytatywna duchowieństwa diecezji przemyskiej w czasie wojny. Niezwykle istotnym polem zaangażowania księży był udział w Armii Krajowej. Autor ukazał również eksterminację i martyrologię duchowieństwa diecezji podczas wojny, nie tylko ze strony okupanta sowieckiego i niemieckiego, ale również nacjonalistów ukraińskich z UPA. Na koniec szczegółowo omówione zostały wojenne losy działających w diecezji przemyskiej zakonów męskich i żeńskich.

Przedstawiana publikacja ks. Sławomira Zycha, *Diecezja przemyska obrządku łacińskiego w latach 1939-1944/1945* jest niezwykle rzetelnym przedstawieniem dziejów diecezji podczas II wojny światowej, w okolicznościach okupacji sowieckiej i niemieckiej. Jak napisał sam autor „Bogactwo problematyki związanej z tym zagadnieniem uniemożliwia bardziej szczegółową prezentację wyników pracy badawczej. Duża ilość źródeł, dotycząca szczególnie okupacji niemieckiej, zmuszała do dokonania ich selekcji i syntetycznej prezentacji niektórych problemów, w zasadzie każdy rozdział, a nawet paragraf mógłby stanowić przedmiot osobnych badań” (s. 230).

Jak wspomniał ks. S. Zych, jego publikacja oparta jest na imponującym materiale źródłowym, pozyskanym podczas długoletniej kwerendy, obejmującej nie tylko polskie archiwa kościelne czy państwowe, ale również prywatne oraz archiwa zagraniczne. Jej wyniki wskazują, że autor bardzo dobrze zapoznał się z poruszaną problematyką. Niezwykle cenne jest sięgnięcie przez ks. S. Zycha po dotychczas niewykorzystane do badań materiały archiwalne z Archiwum Archidiecezjalnego w Przemyślu. Szczególnie istotne są relacje o stanie diecezji z lat: 1938 i 1943 oraz ankiety wojenne, sporządzone z polecenia Episkopatu Polski w latach 1945-1947 a także ankieta z lat 70. XX w. przygotowana z inicjatywy Instytutu Geografii Historycznej KUL, która zajęła się kwestiami pominiętymi ze względów bezpieczeństwa w poprzedniej edycji. W pracy wykorzystano również materiały z archiwum Wyższego Seminarium Duchownego, Sądu Metropolitalnego i Archiwum Kapituły Metropolitalnej. Autor eksplorował również archiwa innych diecezji, nawet tak odległych jak w Pelplinie czy też diecezji łuckiej w Ośrodku Archiwów Bibliotek i Muzeów Kościelnych KUL w Lublinie. Ks. S. Zych przeprowadził kwerendę nawet w licznych archiwach parafialnych diecezji przemyskiej. Także materiały źródłowe z archiwów zakonnych zostały wykorzystane w publikacji. Należy podkreślić, że autorowi udało się dotrzeć do dotychczas niedostępnych kronik zakonnych, spisanych na bieżąco podczas wojny.

Jak wspomniano, oprócz archiwaliów o proveniencji kościelnej, autor skorzystał również z archiwów państwowych – centralnych i regionalnych. Wykorzystał również archiwa znajdujące się poza granicami kraju – w Londynie, Lwowie, Preszowie, Rzymie, Wiedniu i Koblencji.

Praca ks. S. Zycha wypełniła lukę w dotychczasowej historiografii dotyczącą dziejów diecezji podczas okupacji sowieckiej i niemieckiej w czasie II wojny światowej. Wydaje się nawet, że jest to dzieło doskonałe. Autor niezwykle precyzyjnym językiem prowadzi narrację historyczną. Mimo bogatej faktografii, w sposób bardzo komunikatywny i syntetyczny przedstawiane są kolejne zagadnienia. Należy zwrócić uwagę, że autor zachowuje bezstronność i obiektywizm w interpretacji faktów, szczególnie kontrowersyjnych czy też niejednoznacznych.

Wspomniana publikacja szybko zyskała uznanie, a jej nakład uległ wyczerpaniu. W związku z tym, przy ewentualnym wznowieniu książki, warto by rozszerzyć i poprawić niektóre poruszane w niej zagadnienia. O takiej potrzebie wspomniał również cytowany wcześniej autor. Ze względu na obszerny materiał źródłowy oraz szeroką problematykę, autor mógłby pokusić się tym razem na wydanie dwutomowe dziejów diecezji przemyskiej w czasie II wojny światowej.

Jednym z mankamentów książki jest brak materiału ikonograficznego. Jedynie na okładce umieszczone zostało archiwalne zdjęcie przedstawiające palący się dach katedry przemyskiej, zbombardowanej przez wojska niemieckie w dniu 25 czerwca 1941 r., po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej. Dodanie fotografii uatrakcyjniłoby publikację, czyniąc ją bardziej przystępną dla niewyrobionego czytelnika. Można sądzić, że odnalezienie odpowiednich zdjęć nie stanowiłoby problemu, zwłaszcza aktualnie, kiedy prowadzi się szerokie akcje digitalizacyjne w wielu archiwach i bibliotekach.

Należy również poprawić mapę diecezji przemyskiej, która została dołączona do publikacji. Na pewnym odcinku błędnie została bowiem wyznaczona granica Polski po 1945 r., przez co parafia w Falkenbergu (dzisiaj część miejscowości Nowe Sady, aktualnie należąca do parafii Sierakośce-Nowe Sady) na mapie znajduje się na terenie obecnej Ukrainy. Warto by również sama mapa została w sposób trwały umocowana do publikacji, gdyż luźne jej dołączenie do książki, może skutkować zagubieniem.

Dużym mankamentem pracy jest brak zamieszczonych streszczeń dysertacji w językach obcych. Najlepiej gdyby takie obszernie przekłady były w kilku językach: angielskim, niemieckim, rosyjskim, ukraińskim i włoskim. Ich nieobecność powoduje, że praca może z trudem wejść do międzynarodowego obiegu naukowego. Ze względu na poruszaną problematykę, której wiele faktów i zagadnień, mimo upływu lat, nadal wywołuje dużo kontrowersji i sporów nie tylko historyczno-politycznych, znajomość książki ks. S. Zycha poza granicami Polski jest niezbędna.

Omawiana publikacja stanowi podstawowe kompendium wiedzy o diecezji przemyskiej w czasie II wojny światowej. Powinna być obowiązkową pozycją w domowej bibliotece nie tylko historyka, ale każdego interesującego się przeszłością Kościoła i Polski.